

شیعیان مالزی

دکتر جلال درخشه / دانشیار دانشگاه امام صادق علیه السلام

سیدعلی مرتضوی امامی زواره / دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه اصفهان

چکیده

اسلام همیشه عنوان عنصر کلیدی در هویت فرهنگی مالزی را دارا بوده و پایدارترین و نفوذناپذیرترین خصیصه قومی را به وجود آورده است. درباره پیشینه پیدایش شیعه در مالزی، دو دیدگاه قدیم و جدید وجود دارد: برخی بر این باورند که با ورود اسلام به منطقه جنوب شرق آسیا توسط بازرگانان مسلمان ایرانی، عربی و هندی در اوایل قرن پانزدهم میلادی، ایالات مالاکا، به عنوان مرکز اسلامی در این منطقه، فعالیت خود را آغاز کرد؛ برخی دیگر بر این اعتقادند که پیشینه تشیع در مالزی، به اقدامات یک سید پاکستانی برمی گردد که با کتاب و جزوه‌های خود نهال شیعه را در مالزی کاشت. پیروزی انقلاب اسلامی ایران سبب توجه بسیاری از نخبگان به مذهب تشیع شد و پس از این رویداد، اقبال شدیدی به تشیع در مالزی اتفاق افتاد.

بررسی جامعه شیعیان مالزی از لحاظ سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، از مهم‌ترین

دغدغه‌های این مقاله است.

کلیدواژه‌ها: مالزی، اسلام، شیعه، انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام.

مقدمه

در مالزی، از قرون سیزدهم و چهاردهم، زمینه‌ای برای تشکیل حکومت اسلامی فراهم آمد در سال ۱۴۱۴م یکی از حکام محلی به نام «پارامسورا» (paramora) مسلمان شد و خود را محمداسکندر شاه نامید و حکومت مستقل سلاطین مالاکا را در نواحی جنوبی مالزی مستقر ساخت. (محبوب و یاوری، ۱۳۶۲، ص ۳۰۴-۳۰۶) در همین قرن، زبان و خط عربی رایج، و خط سانسکریت منسوخ گردید. از اوایل قرن شانزدهم، نفوذ استعمارگران به مالایا آغاز شد و در سال ۱۵۱۱م البوکرک، دریانورد پرتغالی شهر مالاکا را گرفت و این شهر پایگاه اصلی پرتغالی‌ها در آسیای جنوب شرقی قلمداد شد.

در سال ۱۶۴۱م هلند حاکمیت خود را در مالزی مستحکم نمود. از اوایل قرن نوزدهم، انگلستان در نواحی مختلف مالایا نفوذ یافت و در سال ۱۸۸۸م نواحی جزیره مالزی به مستعمره رسمی انگلیس تبدیل گردید. مبارزات مردمی برضد انگلیس موجب آن شد تا این استعمارگر کهنه‌کار به انتخابات پارلمانی تن دردهد. در سال ۱۹۵۵م با برگزاری این انتخابات، نمایندگان یکی از احزاب اسلامی (Allance party) به رهبری «تنکو عبدالرحمن» با پایگاه مردمی گسترده، کرسی‌های پارلمانی را به دست آوردند. به همت مردم و با پی‌گیری تنکو عبدالرحمن، از سال ۱۹۵۷م مالزی به صورت یک فدراسیون مستقل درآمد.

در این مقاله تلاش خواهد شد به جایگاه شیعیان مالزی از نظر فرهنگی، سیاسی و اقتصادی پرداخته شود. نقش انقلاب اسلامی را در سیر صعودی حرکت مسلمانان مالزی نباید نادیده گرفت. در رابطه با موضوع مقاله حاضر، تا کنون پژوهش‌هایی انجام شده است که برای نمونه می‌توان به سه مورد اشاره کرد:

- مسائلی، محمود (۱۳۷۲)، مالزی؛ در این کتاب، ضمن بررسی اوضاع جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و آموزشی مالزی، به ادیان موجود در این کشور و روابط دولت آن با جمهوری اسلامی ایران پرداخته شده است.

– حشمت‌زاده، محمدباقر (۱۳۷۸)، تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی؛ در این کتاب، به مفهوم صدور انقلاب اسلامی پرداخته و تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای عربی آسیا و آفریقا، ترکیه، شرق مدیترانه، افغانستان، کشورهای آسیای مرکزی، شبه‌قاره هند و کشورهای جنوب شرق آسیا بررسی شده است.

– محمدی اصفهانی، محمدکاظم (۱۳۷۰)، در قلمرو زردهای سبز (یادداشت‌های سفر مالزی و سنگاپور)؛ در این کتاب به اوضاع فرهنگی، اجتماعی و مذهبی مردم مالزی و سنگاپور در قالب سفرنامه پرداخته شده است.

۱. اسلام در مالزی

سابقه ورود اسلام به منطقه جنوب شرقی آسیا به قرن هفتم میلادی باز می‌گردد. اهمیت اقتصادی این منطقه باعث جلب تاجران مسلمان ایرانی و عرب گردید؛ به گونه‌ای که رفته‌رفته با افزایش تعداد مسلمانان، افراد بومی با اسلام آشنا شدند و ضمن پذیرش آن، خود به ترویج این مذهب جدید پرداختند. به این ترتیب، مناطق مسلمان‌نشین بسیاری در آن نواحی (از جمله مالزی) پدیدار شد که از جمله می‌توان به حکومت سلطنتی مالاکا در قرن پانزدهم میلادی اشاره کرد. (ریکلس، ۱۳۷۰، ص ۲۸)

اسلام در طول پانصد سال گذشته بخش مهم فرهنگ مالایو را تشکیل می‌داده است؛ ولی به هر حال با سنت‌های پیش از اسلام و نیز اعتقادات سنتی، شامل مفاهیم سیاسی هند، گره خورده است. این مفاهیم مربوط به جامعه فئودالی شدیداً طبقه‌بندی‌شده میان حاکم و تابع است که بر اساس تفاوت شدید رده‌های اجتماعی انجام می‌گرفت. در پایین‌ترین سطح، معلمان مذهبی دهکده، مدارس اسلامی را اداره می‌کردند؛^۱ در عین حال، پیشوایان محلی (امام) بر انجام آداب مذهبی نظارت

۱. از قبیل مدارس روستای پاندوک (pandok) نوعی از مدارس مذهبی که در نتیجه اقامت گروه‌های مهاجر در اراضی تازه ایجاد شد.

داشتند. امامان به واسطه قواعد، آداب عبادت و تعهدات (نظیر فناوری و جمع‌آوری عشریه)، با قضات مسلمان (kadis) و دادگاه‌ها که با علمای بانفوذ مذهبی سروکار داشتند، رابطه منظم برقرار می‌کردند. علمای مذهبی هم به نوبه خود شوراهایی برای مشورت در خصوص قواعد و موضوعات مذهبی تشکیل می‌دادند. نتیجه عملکرد، سلسله مراتب منظمی از کارگزاران مذهبی بود که وظیفه پشتیبانی از اسلام و حقوق عرضی (ulamak) و نیز تعهد به حفظ نهادهای شبه‌فئودال حکومت را برعهده داشتند. این سیستم، همچنان مستمراً عمل می‌کرد و در طول دوران استعمار بریتانیا منظم‌تر و شدیدتر شد.

۱-۱. نفوذ اسلام در اوضاع سیاسی جامعه

تفکر اسلامی نقش بسزایی در اوضاع سیاسی جامعه دارد. در اوایل دهه ۱۹۷۰م تضادهایی میان پیروان اسلام سنتی و طرف‌داران تفاسیر رادیکال از اسلام بروز کرده و احیای اسلام مالزیایی شدیداً تحت تأثیر قیام‌های اسلامی بود که رابطه نزدیکی با بحران‌های اعراب و اسرائیل و حتی جریان‌های نفتی اوایل دهه هفتاد میلادی داشت؛ انگیزه‌های نیرومندتری که در سال‌های بعد به احیای اندیشه‌های رادیکال انجامید. (مسائل، ۱۳۷۲، ص ۴۵)

از جمله این اندیشه‌ها، این پیشگویی بود که مرحله شکوفایی جدیدی در سال ۱۴۰۰ هجری قمری (نوامبر ۱۹۷۹م) شروع خواهد شد. مهم‌تر از همه، بروز انقلاب اسلامی ایران در این تفکر نقش داشت. بنیادگرایان مالزی معتقد بودند که فرد نمی‌تواند مسلمان باشد مگر اینکه از لحاظ عبادی فراتر رود و در نظام کامل سیاسی و تحت مقررات حقوقی و اقتصادی اسلام زندگی کند.

بنیادگرایی اسلامی مالزی در جنبش «دعوت» خلاصه می‌شود. هدف جنبش دعوت، فقط تبلیغ اسلام برای غیرمسلمان نیست؛ بلکه می‌کوشد تا از طریق وحدت در میان مسلمانان و حذف موضوعاتی که باعث اختلاف می‌شود، هم‌بستگی و پیوستگی آنها را استحکام بخشد. در واقع جنبش دعوت، طیفی کوچک از مسلمانان

است که می‌خواهند از نظر سیاسی گروه‌های بزرگ‌تری ایجاد کنند و از تحرکات افراطی به نوعی نظامی‌گری معتدل برسند. بعضی گروه‌ها در زمینه تفسیر اسلام و قرآن، با جنبش دعوت معارضه دارند. از جمله این گروه‌ها باید «دار الاکرام» را نام برد که در سال ۱۹۶۹م تشکیل شده است. پیروان این گروه در نزدیکی کوالالامپور به طور دسته‌جمعی زندگی می‌کنند؛ لباس‌های عربی می‌پوشند و می‌کوشند کاملاً سنت‌های اسلامی را رعایت کنند.

گروه معارض دیگر، جنبش جوانان مسلمان مالزی است که در اوت ۱۹۷۱م تأسیس شد. این گروه، حدود ۳۵۰۰۰ نفر عضو دارد و کمتر به رعایت دستورات مذهبی پایبند است. جنبش جوانان مسلمان خواهان ایجاد تغییرات در سیاست‌های دولت برای پیروی از اصول اسلامی، یا ایجاد دولت اسلامی در مالزی است. رهبران جنبش ویژگی دولت اسلامی مورد دعوت خویش را به طور مشخص بیان نمی‌کنند؛ ولی معتقدند که این دولت باید به ترویج احکام اسلامی پرداخته و به حقوق غیرمسلمانان نیز احترام بگذارد. برخی از محرومان اقتصادی مالزی و حتی غیرمالایوها، جذب شعارها و پیام‌های جنبش و نیز راه‌حل‌های اقتصادی آن شده‌اند. این سازمان شاخه‌هایی در ایالات مختلف دارد؛ مدارس و تعاونی‌هایی را اداره می‌کند؛ مجله انتشار می‌دهد و با برخی از ملت‌های عرب رابطه دارد. طرفداران و پیروان اصلی سازمان، از طبقه متوسط و تحصیل‌کرده غرب‌اند. (مسائلی، ۱۳۷۲، ص ۴۶)

طبق قانون اساسی مالزی، اسلام دین رسمی کشور است؛ ولی افراد در انتخاب دین و انجام مراسم دینی آزاداند و پیروان ادیان دیگر نیز اجازه تبلیغ اعتقادات خود را دارند. (گلی‌زواره، ۱۳۸۵، ص ۲۶۴)

پادشاه، نخست‌وزیر و حاکمان ایالات مالزی باید مسلمان باشند؛ ولی اعضای کابینه می‌توانند از میان پیروان دیگر ادیان نیز انتخاب شوند. در عین حال، حاکمان ایالات در مناطق خود حکم رهبر مذهبی را دارند و پادشاه پیشوای مذهب اسلام در ایالت است (پادشاه مالزی به تناوب از میان حاکمان ایالات انتخاب می‌شود).

حکومت مالزی خواهان ایجاد هماهنگی در امور مذهبی جامعه و اعمال کنترل بر فعالیت‌های پیروان مذاهب مختلف (به‌ویژه مسلمانان) برای رسیدن به جامعه‌ای متعادل و باثبات است. برای این منظور، سازمان‌ها و ارگان‌های رسمی خاصی نظیر «شورای ملی امور اسلامی» و «کمیته فتوا» ایجاد شده‌اند که وظیفه اصلی آنها کنترل فعالیت‌ها و امور اسلامی و هماهنگ کردن آنها با هدف‌های حکومت است. اموری همچون نظارت بر مدارس مذهبی غیردولتی و مواد آموزشی آنها، کنترل کتاب‌های مذهبی منتشرشده، انتشار کتاب‌ها و نشریات مذهبی، ارائه آموزش‌های مذهبی در سطوح مختلف، و صدور فتوا در زمینه مسائل گوناگون، همه در قلمرو وظایف بخش امور مذهبی حکومت مالزی است. (Milne & Mauzy, 1986, p.28)

۱-۲. نقش اسلام در تحولات اجتماعی و فرهنگی

پیوند تاریخی فرهنگی میان مذهب اسلام و نژاد مالایو، هویت اصلی فرهنگ مالایو را تشکیل می‌دهد. صبغه اسلامی این فرهنگ در مظاهر گوناگون آن متجلی است که از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: رعایت حجاب اسلامی توسط زنان مسلمان؛ اجرای احکام و رعایت سنن اسلامی در زندگی خصوصی افراد، مانند تولد، ازدواج، طلاق و مرگ؛ منزلت برجسته سادات، حجاج، روحانیون و معلمان مذهبی؛ اهمیت قرائت قرآن، به‌ویژه در ماه مبارک رمضان.

مسلمانان مالزی، خصوصاً در دهه‌های اخیر، از نیروهای فعال در صحنه سیاسی کشور بوده‌اند و اکنون نیز حزب‌ها و جمعیت‌های اسلامی نقش مهمی در مسائل سیاسی و فرهنگی دارند و شخصیت‌های برجسته‌ای از روحانیون، روشنفکران و استادان دانشگاه را در خود جای می‌دهند. مسلمانان مالزی همواره در مسائل بین‌المللی مربوط به جهان اسلام، مثل قضیه فلسطین، مواضع مثبتی گرفته‌اند. (هوکر، ۱۳۷۱، ص ۱۲۲)

سیاست کلی دولت مالزی در زمینه مسائل فرهنگی، مبتنی بر این پیش‌فرض است که اسلام دینی مصلحت‌گرا و همساز با روح دموکراسی است. دولت مالزی

همچنین برخی از ارزش‌های اسلامی، مانند اخوت اسلامی، مدارا کردن با غیرمسلمانان، صداقت و درستکاری، نظم و هماهنگی، پاکیزگی، و احترام به سالمندان را ارزش‌هایی جهانی تلقی کرده، اشاعه آن را در جامعه به نفع همه مردم، حتی غیرمسلمانان می‌داند. از این‌رو، با برداشت‌های افراطی از اسلام مخالف است و شیوه‌های تندروانه برخی از جریان‌های اسلامی را ناهمساز با اصول دموکراتیک حاکم بر اسلام می‌داند و بر این باور است که ترویج ارزش‌های فرهنگی تمدن غرب، منافاتی با اصول و احکام اسلام در زمینه زندگی اجتماعی ندارد. (کنتول اسمیت، ۱۳۵۵، ص ۹۲)

از همین روی، بخش قابل توجهی از مردم مالزی، خصوصاً شهرنشینان و نسل جوان این کشور، به ارزش‌های فرهنگی غرب گرایش دارند و این امر در مظاهری همچون نحوه پوشاک، گذراندن اوقات فراغت و به‌ویژه مسائل هنری مثل فیلم و موسیقی نمایان است.

مسلمانان در مالزی (از جمله تمام مالایایی‌ها و دیگر مسلمانان غیرمالایایی) در تعطیلات اسلامی جشن می‌گیرند. معروف‌ترین عید، عید فطر است. پس از پایان ماه مبارک رمضان، مراسم نماز عید در این روز که تعطیل رسمی است، برگزار می‌شود و مردم به دید و بازدید می‌پردازند. عید قربان و میلاد پیامبر اکرم ﷺ نیز در مالزی تعطیل است. در روز میلاد پیامبر اکرم ﷺ در بیشتر شهرهای مالزی مراسمی برگزار می‌شود که شامل راهپیمایی به رهبری پادشاه، و برنامه قرائت قرآن است. (مسائلی، ۱۳۷۲، ص ۷۴)

۲. پیشینه تشیع در مالزی

برای ورود تشیع به مالزی، دو منشأ قدیم و جدید را می‌توان ذکر کرد. از آنجایی که اسلام از کشور اندونزی وارد مالزی شده، منشأ قدیمی ورود تشیع به مالزی، در واقع کشور اندونزی بوده است. بر اساس شواهد تاریخی، نخستین مسلمانانی که به منطقه جنوب شرق آسیا آمدند، از شیعیان و علویان و فرزندان اهل بیت علیهم‌السلام بودند. شیعیان، از آنجا که به شدت تحت فشار قرار داشتند، ناگزیر از کوچ کردن به مناطق امن‌تری

بودند تا در آنجا امکان زندگی پیدا کنند. این منشأ برای ورود تشیع به مالزی، یک منشأ اولیه است که در طول زمان، دیگر آثاری از آن را نمی‌بینیم.

منشأ جدید ورود تشیع به مالزی هم به دو بخش قابل تقسیم است: یکی رواج تشیع به طور محدود و در میان افراد معدود، که به وسیله فردی پاکستانی به نام سیدمحمدحسین‌شاه، معروف به حبیب‌الیاس صورت گرفت. وی در سال ۱۹۲۱م برای کار به مالزی مهاجرت کرد و پس از آنکه به مرور با زبان مالایو آشنا شد، در ضمن کارش به خرده‌فروشی، عطاری و دوره‌گری پرداخت. وی از سال ۱۹۷۰م با معلومات اندک و عقاید سنتی و حتی بعضاً خرافی خود، به تبلیغ مذهب اهل بیت علیهم‌السلام پرداخت و بر اثر فعالیت‌های وی، تا سال ۱۹۸۰م، یعنی ده سال بعد، حدود هفتاد نفر به تشیع گرویدند.

منشأ جدید دیگر که به طور گسترده باعث رواج تشیع در مالزی شد، پیروزی انقلاب اسلامی ایران بود؛ پس از این رویداد و مطرح شدن پیام امام خمینی علیه‌السلام در سطح جهان، موجی از گرایش به ایران و طبیعتاً به تشیع، در کشورهای مختلف جهان از جمله مالزی ایجاد شد. در سال ۱۹۸۴م جمعی از شیعیان سنتی که از طریق حبیب‌الیاس شیعه شده بودند، ده نفر از فرزندان خود را به ایران فرستادند تا در حوزه علمیة تحصیل کنند. اینها پس از اتمام تحصیلات به مالزی بازگشتند و برخی از آنها به‌جد، کارهای تبلیغی شیعیان را به‌دست گرفتند و به عنوان روحانی مشغول به کار شدند و افرادی دیگر را هم به تحصیل در حوزه علمیة قم تشویق کردند. از سوی دیگر، برخی مبلغین از ایران، و در سال‌های متأخرتر از کشورهای دیگر همچون اندونزی و جنوب تایلند، به رفت‌وآمد به مالزی و تبلیغ تشیع در این سرزمین پرداختند. (http://shia_online.ir)

۱-۲. گروه‌های شیعی

شیعیان مالزی، طبق پژوهش‌ها و مطالعات امور اسلامی وزارت نخست‌وزیری در کوالالمپور، به سه دسته تقسیم می‌شوند:

شبیعة طیبی بهره: این دسته از شیعیان، در اصل از هندوستان به مالزی مهاجرت کرده‌اند و تعدادشان به حدود ۲۰۰ تا ۴۰۰ نفر می‌رسد؛
شبیعة اسماعیلیة آقاخان: این گروه به Kedia peegbai معروف‌اند و در اطراف لمبه کلانگ (Lembah kelang) فعالیت دارند و تعداد آن‌ها کم‌تر از شیعیان بهره است؛
شبیعة جعفریه یا امامیة اثنا عشری: دولت مالزی پیدایش این گروه از شیعیان را به پیروزی انقلاب اسلامی ایران یعنی در سال ۱۹۷۹ میلادی نسبت داده است.
(<http://www.aahlulbaytpotal.com>)

۲-۲. طبقه‌بندی اقتصادی

شیعیان مالزی را از لحاظ طبقات اقتصادی می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:
طبقه بالا: یعنی ثروتمندان، که حدود سی درصد از شیعیان را دربر می‌گیرد؛
طبقه متوسط: شامل کارمندان عادی و افراد دارای مشاغل تجاری در حد متوسط، که شصت درصد شیعیان را دربر می‌گیرد؛
طبقه پایین: این طبقه بیشتر افراد نیازمند با درآمد بسیار پایین‌اند که ده درصد شیعیان مالزی در این طبقه قرار می‌گیرند.
بیشتر شیعیان مالزی در شرکت‌های خصوصی غیردولتی مشغول به کارند؛ زیرا در این شرکت‌ها آزادی بیشتری دارند. شیعیان اگر بخواهند در پست‌های دولتی شاغل باشند، باید تقيه کنند. برخی از آنان که پست‌های دولتی دارند، خود را از جمع شیعیان کنار کشیده‌اند و بسیار کم با آنها رفت‌وآمد می‌کنند.
وضعیت اقتصادی شیعیان مالزی متوسط و روبه‌پایین است؛ با این حال، اتحاد و کمک‌های ناچیز آنان توانسته است بخشی از مشکلات خانواده‌های دستگیرشدگان شیعی توسط دولت را برطرف کند. البته برخی بازرگانان به پشتیبانی مالی فعالیت‌های مذهبی شیعه می‌پردازند که تعداد آنها اندک است و کمک‌های آن‌ها نیز به دلیل ترس از دولت، بسیار مخفیانه و با تقيه صورت می‌گیرد. (<http://www.paynews.com>)

۲-۳. سیاست‌های دولت مالزی در قبال شیعیان

دولت مالزی شیعیان را تهدیدی برای امنیت ملی می‌داند و درصدد تشدید فعالیت‌ها بر ضد این گروه و تنزل یا حذف جایگاه‌های علمی یا شغلی آنان در دولت و مؤسسات آموزش عالی است. به دلیل حضور برخی عناصر وهابی در مراکز اسلامی بانفوذ، رویکردهای خصمانه‌ای بر ضد تعالیم شیعه اتخاذ شده است. دلایل و انگیزه‌های برخی روحانیون مالزی در ضدیت با تعالیم شیعه، به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. سرسپردگی روحانیون مالزی به وهابیت و ترس از رواج شیعه به‌عنوان مهم‌ترین مانع در راه ترویج عقاید انحرافی وهابیت؛

۲. تعصبات خشک مذهبی و بی‌اطلاعی از مذهب شیعه؛

۳. ابراز همگرایی به واکنش‌های دولت در برابر دشمن مشترک و فرضی.

سرمایه‌گذاری خارجی، عامل اصلی رشد و حرکت اقتصادی دولت مالزی به‌شمار می‌آید و چنین تبلیغ می‌شود که رشد افکار انقلابی و شیعی می‌تواند باعث متضرر شدن سرمایه‌گذاران خارجی شود و به همین دلیل فشار خارجی از این ناحیه بر دولت مالزی وارد می‌گردد. از این‌رو، دولت مقابله با افکار شیعی را به نوعی فرار از این فشارهای خارجی می‌داند و برای خشنود نمودن سرمایه‌گذاران خارجی و رشد اقتصادی خود، مقابله با شیعه را هدفی اقتصادی و سیاسی در نظر گرفته است.

به طور کلی می‌توان دلایل نگرانی حکومت مالزی از رشد شیعه را این‌گونه برشمرد:

۱. نشر افکار شیعه در میان اساتید دانشگاهی، که موجب گرایش دانشجویان و در

نهایت مردم عادی به مذهب تشیع خواهد شد؛

۲. رواج تشیع باعث برهم‌خوردن ثبات سیاسی کشور و از میان رفتن وحدت ملی

نژادهای مختلف خواهد شد؛ زیرا حکام مالزی بر این باورند که مذهب باعث تفرقه و نفاق بین مسلمانان می‌شود؛

۳. رشد تفکر شیعی باعث به خطر افتادن تفکر غربی و منافع اقتصادی و سیاسی

غرب می‌شود؛

۴. تفکر شیعی، در حقیقت مقابله با تفکر وهابی در منطقه است. (<http://www.jamaran.ir>)

شیعیان، هرچند در گذشته مراکزی در مالزی داشتند، در حال حاضر به دلیل فشارهای دولت، تشکیلات مذهبی، حزبی و مرکز دینی متمرکزی ندارند. به این دلیل، انجام امور فرهنگی و فعالیت‌های مذهبی و سیاسی شیعه در مالزی بسیار ضعیف انجام می‌شود. شیعیان در منازل خود به صورت غیرعلنی و در دسته‌های کوچک به انجام امور مذهبی می‌پردازند. در برخی ایالات، شیعیان با سعی و تلاش خود برنامه‌های منظم مذهبی را برپا می‌کنند و سعی در حفظ این برنامه‌ها دارند؛ اما همان‌گونه که ذکر شد، این برنامه‌ها محدود به گروه‌های کوچک خانگی و به صورت غیرعلنی است. دولت مالزی هم با اینکه از این برنامه‌ها آگاه است، از برگزاری مراسم در منازل به صورت غیرعلنی ممانعت نمی‌کند. (محمدی اصفهانی، ۱۳۷۰، ص ۶۳)

نکته‌ای که باید به آن اشاره کرد، سخت‌گیری مذهبی حکومت مالزی است. این سخت‌گیری منحصر به شیعه نیست و کم‌وبیش دربارهٔ ادیان دیگر هم وجود داشته است. در سال ۱۳۷۶ش در زمان مهاتیر محمد که به شدت ضد تشیع بود، هم‌زمان با دستگیری برخی از سران شیعه، تعدادی از مبلغان و سران وهابی نیز دستگیر شدند. ادعای حکومت این است که هر آنچه وحدت عمومی جامعهٔ مالایوهای مسلمان و اکثریت نسبی آن را برهم زند، با آن مخالفت می‌کند؛ خواه شیعه باشد، خواه مذهب و گروه دیگر. این امر سبب شده است که شیعیان نتوانند فعالیت زیادی داشته باشند.

۲-۴. اقدامات فرهنگی - مذهبی

فعالیت‌های فرهنگی علنی شیعیان، از سال ۱۳۷۶ با تهاجم دولت به این جامعه و دستگیری تعدادی از سران آنها بسیار کم شده است و در سال‌های اخیر، تنها شاهد فعالیت گروه‌های کوچک شیعیان در زمینه‌هایی همچون برگزاری جلسات قرآن و احکام و ایجاد پایگاه‌های اینترنتی بوده‌ایم. فعالیت‌های اجتماعی شیعیان نیز در سال‌های اخیر، نسبت به گذشته انسجام و وحدت بیشتری یافته است.

در مالزی مدرسه علمی و حوزه‌ای به شکل حوزه‌های علمی شیعه در قم و نجف وجود ندارد؛ اما از آنجا که مسئولیت برخی مدارس با افرادی است که از نظر فکری نزدیک به شیعه‌اند، به همین مدارس، مدرسه‌های دینی شیعه اطلاق می‌شود. وجود این گونه افراد در سطوح مدیریت و حتی استادی این مدارس، تا حدودی باعث تغییر و تحول در آن شده و زمینه را برای نزدیکی هرچه بیشتر آنها به حوزه‌های علمی شیعه آماده می‌سازد.

۲-۴-۱. نگاهی به مناسک و مراسم ماه رمضان

مسلمانان مناطق مختلف جهان متناسب با فرهنگ‌های خاص خود، مراسم ویژه‌ای را در ارتباط با ماه مبارک رمضان برگزار می‌کنند. مردم مالزی نیز برای این ماه برنامه‌های خاصی دارند؛ توقف بیش از پیش در مساجد، توجه ویژه به قرآن کریم و تلاش برای حفظ آن، همچنین برگزاری جشن‌های رمضانیه، از جمله برنامه‌های ویژه ماه مبارک رمضان در این کشور است. در این جشن‌ها مسلمانان و حتی غیرمسلمانان، زنان و مردان روزه‌دار و کودکان از آنچه دوست دارند، تناول می‌کنند. این مراسم، فقط یک ماه در سال برگزار می‌گردد و انواع غذاهایی دیده می‌شود که جز در این ماه در ماه دیگری یافت نمی‌شود.

از خوراک‌های مسلمانان مالزی گوشت گاو، گوسفند، مرغ و ماهی است که به شکل‌های مختلف پخته می‌شود. شیرینی‌ها و حلواها در شکل‌ها و رنگ‌های مختلف نیز در آن به چشم می‌خورد. در هتل‌ها و رستوران‌ها نیز سفره‌های افطاری با هر نوع غذا و هر قیمتی گسترده می‌شود. در این اماکن و مساجد، غذای «شوربای برنج» که غذای معروف ماه رمضان است، به رایگان میان فقرا و نیازمندان توزیع می‌شود.

مالزی در ماه مبارک رمضان چهره خاصی به خود می‌گیرد؛ تا جایی که مالزیایی‌ها می‌خواهند مسلمانان از همه نقاط دنیا مراسم آنها را از نزدیک ببینند. به همین سبب، در این ماه صدها روزنامه‌نگار و خبرنگار از کشورهای اسلامی به این کشور می‌آیند و از مراسم و جشن‌های آنها دیدن می‌کنند تا شرح این مراسم را به مردم کشور خود انتقال دهند. (<http://www.ahlulbaytportal.com>)

۳. اثرات انقلاب اسلامی بر مسلمانان جنوب شرقی آسیا

در بررسی تأثیرات انقلاب اسلامی بر مسلمانان جنوب شرقی آسیا، لازم است عوامل و شرایط زیر را در نظر گرفت:

۱. سرزمین‌های اسلامی و مسلمانان جنوب شرقی آسیا، دورافتاده‌ترین منطقه نسبت به کانون اسلام در عربستان و خاورمیانه‌اند. در حالی که بین دنیای اسلام در آفریقا، خاورمیانه و مرکز آسیا یک پیوستگی جغرافیایی و سرزمینی وجود دارد که از قدیم، مبادلات و ارتباطات آنها را تسهیل می‌کرد، جنوب شرقی آسیا با سرزمین اصلی اسلام، پیوستگی زمینی ندارد و چین و هند و اقیانوس‌ها بین آنها فاصله انداخته‌اند.

۲. اسلام جنوب شرقی آسیا، فرهنگی و تجاری بود و شمشیری و نظامی نیست. در حالی که سرزمین‌های اصلی اسلامی عمدتاً با قوای نظامی فتح شده و دین و دولت و قدرت نظامی از ابتدا با هم عجین بوده‌اند، جنوب شرقی آسیا بیشتر به وسیلهٔ تجار مسلمان و مبلغان اسلامی، جلب و جذب شده‌اند. بنابراین، اسلام جزو فرهنگ و هویت فردی و اجتماعی این مردم شده و با دنیا و تجارت و اقتصاد آنان سازگار گردیده است.

۳. با چنین زمینه‌هایی می‌توان رشد و توسعهٔ اقتصاد چشمگیر آنها در دو دههٔ اخیر را مورد توجه قرار داد و توجیه کرد. مجموعهٔ کشورهای جنوب شرقی آسیا - اعم از مسلمان و غیرمسلمان - طی این دو دهه پیش‌تاز رشد شتابان بعضاً با بیش از ده درصد بوده‌اند.

مالزی در بین همهٔ کشورهای اسلامی، در رسیدن به توسعه پیشاهنگ و نمونه بوده است. این امر فرصت‌ها و تهدیدهای متعارضی برای رشد اسلام‌گرایی و اثرپذیری از انقلاب اسلامی ایجاد می‌کند که باید عمیقاً مد نظر قرار گیرد. رشد اقتصادی می‌تواند مانعی برای گسترش اسلام‌گرایی باشد؛ چراکه مردم با برخوردار شدن از مواهب آن، ضمن حفظ ظواهر و شعائر اسلامی، انگیزه‌ای برای جذب شدید اسلام و تحولات انقلابی نخواهند داشت. با این حال، رشد اقتصادی می‌تواند زمینه و

فرصتی برای رشد اسلام‌گرایی و پذیرش تحولات اجتماعی و سیاسی شدید باشد. بدین صورت که توسعه اقتصادی مطالبات و انتظارات مردم را بالا می‌برد و به همراه خود مظاهر و مفاسد غربی و ضداسلامی را ترویج می‌کند و بعضاً با رکودها و بحران‌های شدید اقتصادی و پولی همراه می‌شود.

۴. رشد مستمر و بالای اقتصادی آسیای جنوب شرقی، موجب افزایش مصرف نفت شده است و کشورهای مسلمان نفت‌خیز خاورمیانه برای دهه‌های آینده به بازارهای نفتی این منطقه چشم دارند. بنابراین، زمینه‌های همگرایی اقتصادی خاورمیانه و آسیای جنوب شرقی فراهم شده است و کالاهای آن منطقه نیز در حال باز کردن مسیر خود در بازارهای خاورمیانه‌اند. این مقوله نیز فرصت‌ها و تهدیدهایی برای رشد اسلام‌گرایی و تأثیر انقلاب اسلامی ایجاد خواهد کرد. نیازهای اقتصادی ایران و منطقه می‌تواند موجب گسترش روابط رسمی و دولتی شود و در نتیجه امکان فعالیت‌های تبلیغی و فرهنگی عناصر اسلامی و انقلابی را محدود کند. در عین حال، گسترش روابط تجاری و اقتصادی می‌تواند زمینه را برای صدور و ترویج اندیشه‌های اسلامی و انقلابی فراهم کند. این امر با توجه به پیشینه ورود اسلام به جنوب شرق آسیا با ابزار تجارت، قابل توجه است.

۵. مسلمانان جنوب شرقی آسیا، علاوه بر غربت جغرافیایی، از نظر قومی، زبانی و فرهنگی نیز نسبت به دنیای اصلی اسلام غریب‌اند.

۶. در بیشتر سرزمین‌های اسلامی، جمعیت‌ها و اقلیت‌هایی از شیعیان هستند که نقش قابل‌توجهی در اثرپذیری کشورشان از انقلاب اسلامی ایفا می‌کنند؛ در حالی که در جنوب شرقی آسیا این پدیده تقریباً وجود ندارد. در عین حال، به موازات تشدید بازتاب‌های انقلاب اسلامی در آن کشورها، تبلیغات ضدشیعی تشدید می‌شود تا با شیعی معرفی کردن انقلاب اسلامی ایران، دامنه اثربخشی آن را سد کنند.

۷. مهم‌ترین تأثیر انقلاب اسلامی بر مسلمانان این منطقه آن است که این مردم هرچه بیشتر به نقش وحدت‌آفرین و هویت‌ساز اسلام توجه کنند و مقوله بیداری اسلامی نیز در این سرزمین آشکار شده است (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۶۶-۲۶۸)

۳-۱. تحولات جامعه شیعه مالزی پس از انقلاب اسلامی

گرچه شیعیان اندکی در مالزی زندگی می‌کنند، اما اتکای انقلاب اسلامی به آموزه‌های تشیع، بازتاب‌های خاصی در مسلمانان آن کشور داشته؛ به گونه‌ای که انظار را به خود جلب کرده است. این امر سبب شده که دولت و برخی از دسته‌های سیاسی، واکنش محسوسی برای جلوگیری از گسترش تشیع نشان دهند. ماهنامه جهان اسلام که به حزب اسلامی «پاس» تعلق دارد، در ژوئن ۱۹۹۳م در مقاله‌ای با عنوان «بگذارید شیعه توسعه یابد»، نوشته «علی الاخیار» به تجزیه و تحلیل این وقایع پرداخته است. آقای اخیار می‌نویسد:

از هنگام پیروزی انقلاب اسلامی در ایران در سال ۱۹۷۹م شیعه تبدیل به یک موضوع بین‌المللی گردیده است و این مسئله هنوز ادامه دارد و غربی‌ها با حمایت آمریکایی‌ها و یهودی‌ها این مسئله را بررسی می‌کنند. بحث پیرامون شیعه، متأسفانه باعث ایجاد تنفر نسبت به این مذهب که در ایران و عراق اکثریت دارد، شده است. تنفر نسبت به شیعه، در مالزی نیز دیده می‌شود. این فعالیت‌های ضدشیعی توسط چهره‌های اسلامی، از دولت گرفته تا استادان دانشگاه‌ها، صورت می‌گیرد. مرکز اسلامی مالزی نیز در این محکوم نمودن شیعه نقش بازی کرده و مذهب مزبور را انحرافی قلمداد کرده است.

دکتر عبدالرحمن عثمان، معاون وزیر در دفتر نخست‌وزیری، از رهبرانی است که دشمن شیعه می‌باشد و در واقع، وی عمل نمودن به این مذهب را در مالزی ممنوع نمود. ولی علی‌رغم اینکه اخیراً همراه دکتر ماهاتیر از ایران دیدار کرد، تنفر وی از شیعه هنوز وجود دارد. چندین دانشگاه که دارای شیعیان زیادی بوده‌اند، تحت بازرسی قرار گرفته‌اند. آنها که در ارتباط با این ایدئولوژی هستند، تنبیه و شاید از این دانشگاه اخراج گردند... تلاش برای خوار گرداندن تشیع، یکی از توطئه‌های صهیونیستی می‌باشد.

چند کتاب، از جمله کتاب **در بین شیعه و سنی** به طور قاجاق وارد مالزی شده‌اند که تصور غلطی از تشیع ارائه می‌دهند. بسیاری از نویسندگان، بر اساس ایدئولوژی تشیع درباره امامت و ازدواج موقت، آن را محکوم می‌کنند... .

تبلیغات ضد شیعه از چهارده سال قبل تا کنون همچنان ادامه داشته و مسلمانان را دعوت به مبارزه می‌کند. علی‌رغم این تبلیغات طولانی، تشیع از میدان به‌در نرفته است. نفوذ تشیع در میان مسلمانان، به‌ویژه در خاورمیانه و نیز در مالزی دارد واضح و مشخص می‌گردد. (سند شماره ۲۹۷۰، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، سفارت ایران در کوالالمپور، ۱۳۷۲)

از این مقاله چنین برداشت می‌شود که یکی از نتایج انقلاب اسلامی، اعتلای نام تشیع و توسعه نفوذ آن به‌عنوان مکتبی اجتماعی و سیاسی در بین مسلمانان بوده است. ترویج چنین تصویری از انقلاب اسلامی، می‌تواند با وجود اختلافات کهن و دیرینه شیعه و سنی به‌عنوان دو مذهب، تشیع را به‌عنوان یک مکتب دینی سیاسی مقبولیت بخشد.

۳-۲. ابزارهای تأثیرگذار انقلاب اسلامی

یکی از ابزارهای اثرگذار در معرفی انقلاب اسلامی و ترویج اسلام، برگزاری سمینارهایی در زمینه مراسم حج است که سازمان‌های مختلف ایرانی آنها را تدارک دیده و با مسلمانان جهان ارتباط برقرار کرده‌اند. در این میان، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نیز نقش ایفا کرده و چگونگی آن در یکی از شماره‌های پیام انقلاب درج شده است: در طی اولین سمینار حج که به همت سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در شهر دهلی برپا شده بود، با یحیی عثمان، رئیس هیئت مالزیایی گفت‌وگویی در رابطه با وضع مسلمانان مالزی، اثرات انقلاب اسلامی، نتایج سمینار حج و... داشتیم. یحیی عثمان، رئیس حزب اسلامی مالزی است. در اساسنامه این حزب آمده است که جمعیت ما فقط مطابق شریعت و منابع اسلام (کتاب، سنت، اجماع و قیاس) عمل می‌کند و

هدف ما پیاده شدن قوانین اسلام است. به همین منظور، ما دستورات دینی را انتشار می‌دهیم و مردم را جلب خود می‌کنیم و احکام دینی را برایشان شرح داده و مقصود شریعت را برای آنها روشن می‌نماییم. ما برای این مقصود، در روزنامه‌ها و مجلات، مقاله می‌نویسیم؛ کتاب چاپ می‌کنیم؛ برای دانش‌آموزان و دانشجویان سخنرانی کرده و با علما و دانشمندان جلسات برگزار می‌کنیم. و اخیراً تغییری در جوانان رخ داده و آنها که قبلاً مسکو و واشنگتن را قبله قرار داده بودند، به سوی اسلام روی آورده و در کنفرانس‌ها و سخنرانی‌های اساتید مسلمان شرکت فعال می‌نمایند.

... این سمینار نتایج پرثمر و گران‌بهایی را دربر داشت. در اینجا علمای بلاد اسلام گرد هم آمدند که این خود کار بسیار بزرگی است... از نتایج دیگر، ایجاد وحدت و صمیمیت و به‌فراموشی سپردن اختلافات جزئی است... که در چهره حاضرین به‌وضوح دیده می‌شود. (پیام انقلاب، ش ۶۲، ۶/۶/۱۳۶۱، ص ۴۳)

مطالعات این پژوهش نشان می‌دهد که مسلمانان مالزیایی سال‌ها پیش از انقلاب اسلامی ایران، دارای احزاب و دستجات سیاسی بودند و در صحنه سیاست و مذهب حضور فعال داشته و حتی در رده‌های بالای حکومتی شاغل بوده‌اند. با چنین زمینه‌هایی از اسلام‌گرایی و سیاسی‌تشکیلاتی بودن مسلمانان در مالزی، انقلاب اسلامی در واقع سبب تشدید و توسعه اسلام‌گرایی شد و اسلام به‌منزله یک مکتب اجتماعی و سیاسی، هرچه بیشتر اذهان و انظار را به خود جلب کرده است. همچنین شیوه‌های مبارزاتی انقلاب، به شکل‌های گوناگون مورد توجه و تقلید پاره‌ای از افراد و گروه‌ها قرار گرفته و جنبه‌های سیاسی و مبارزاتی آن برجستگی خاصی پیدا کرده است.

رابین رایت، در کتاب شیعیان، مبارزان راه خدا این مطلب را چنین شرح می‌دهد:
در سال‌های دهه هشتاد، قدرت رزمی اسلام در جنوب شرقی آسیا یک فاکتور مهم سیاسی به حساب آمد. قائم‌مقام وزارت امور خارجه مالزی اظهار داشت که حزب

اسلامی آن کشور از افراطیونی تشکیل شده است که با گروه‌هایی در ایران ارتباط دارند و طبق اطلاع، به یکی از اعضای سفارت ایران گفته بود که فعالیت این گروه‌ها از نظر ما دخالت مستقیم ایران محسوب می‌شود؛ و نخست‌وزیر این کشور گفت: ما می‌دانیم که بعضی اتباع اندونزی در ایران بوده‌اند و ما فکر می‌کنیم که آنها افکار انقلابی خود را از آنجا گرفته‌اند. مأموران دولتی در این فکر بودند که یک کنترل قانونی بر روی فروش و استفاده از نوارها و محتویات مذهبی اعمال کنند. رشد و تأثیر این جنبش در لباس‌ها و در وضع خیابان‌ها هم به چشم می‌خورد. روزبه‌روز تعداد بیشتری از زن‌ها، حجاب اسلامی را رعایت می‌کنند و از چادر استفاده می‌کنند و در یک شعبه غذاهای مک‌دونالد در کوالالامپور، نوشته‌های روی یک تابلو به مسلمانان اطمینان داده که هرچه در آنجا به فروش می‌رسد، «حلال با تضمین» است و با دستورات ذبح اسلامی مطابقت دارد. (رایت، ۱۳۷۲، ص ۱۷۳)

انقلاب اسلامی ایران برای مسلمانان جنوب شرق آسیا، پس از گذشت سال‌های اولیه، بیش از آنکه به منزله‌الگوی اجتماعی و قابل تکرار مطرح باشد، به مثابه منبعی الهام‌بخش تلقی می‌شود و موجب تجدید توان حرکت اسلامی در این جوامع شده است. برخی از جلوه‌های اجتماعی این فرایند را به‌ویژه در مالزی می‌توان چنین برشمرد:

۱. رفتار مذهبی: گرایش بیشتر زنان به حفظ حجاب؛ و افزایش اقبال عمومی به فرایض دینی، مثل برگزاری نماز جماعت و جلسات قرائت قرآن؛
۲. حساسیت‌های اسلامی: گرایش به استفاده از نام‌ها و عناوین اسلامی برای اشخاص و مؤسسات؛
۳. حمایت دینی: حمایت از فتوای امام علیه السلام درباره سلیمان رشدی؛ و مخالفت با ورود و نمایش فیلم فهرست سیندلر، به دلیل ارائه تصویری تحریف‌شده از مظلومیت یهودیان؛
۴. مطالبات سیاسی: افزایش تقاضا برای اسلامی‌تر شدن قوانین و شئون جامعه و وادار نمودن دولت به واکنش‌های مثبت و اقناعی؛

۵. مشارکت بین‌المللی: تقویت احساس تعلق به امت اسلامی و ابراز حساسیت نسبت به تحولات جهان اسلام؛

۶. مؤسسات مذهبی: افزایش تعداد مساجد، مدارس و بیمارستان‌های اسلامی.

۷. تغییر گفتمان اسلامی: ترجمه و انتشار آثار امام خمینی علیه السلام و دیگر اندیشمندان اسلامی، مانند مطهری و شریعتی. (اسماعیل‌نیا، ۱۳۷۷ع ص ۱۶)

نتیجه

مالزی یکی از توسعه‌یافته‌ترین کشورهای آسیای جنوب شرقی از نظر اقتصادی است که در عین حال از تنوع فرهنگی بسیاری نیز برخوردار است. این کشور، در گذشته جزو قلمرو امپراتوری بریتانیا شمرده می‌شد و توانست با برنامه‌های توسعه‌ای به زمره کشورهای صنعتی جهان پیوندد.

مالزی الگویی از هماهنگی نژادی شمرده می‌شود و ساکنان آن از سه نژاد مالایی، چینی و هندی تشکیل شده‌اند. مالزی جامعه‌ای چنددینی است و اسلام دین رسمی این کشور است. چهار دین اصلی کشور مالزی به ترتیب فراوانی عبارت‌اند از: اسلام؛ بودیسم؛ مسیحیت و هندوئیسم.

جمعیت شیعیان در مالزی دقیقاً مشخص نیست. تا زمان ماهاتیر محمد، شیعه در مالزی مذهبی غیرقانونی بود. بعد از وی، هرچند این ممنوعیت همچنان باقی است، اما فشار بر شیعیان کمتر است و آنان مراسم‌های خود را برگزار می‌کنند. ادعای حکومت آن است که هر آنچه وحدت عمومی جامعه را برهم زند، با آن مخالفت می‌کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تأسیس حکومت جمهوری اسلامی در ایران، دولت مالزی ضمن شناسایی جمهوری اسلامی ایران، تمایل خود را به گسترش روابط دوجانبه اظهار داشت. گسترش روابط میان دو کشور، باعث گسترش فرهنگ شیعی در میان مردم مالزی و احیای آداب و سنن اسلامی در میان آنان شد. انقلاب اسلامی ایران توانست به‌منزله الگویی برتر در بیداری و تحولات شیعیان در جنوب شرق آسیا شناخته شود.

منابع

۱. اسماعیل‌نیا، محمد، «مسلمانان جنوب شرقی آسیا و انقلاب اسلامی»، روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۷/۴/۱۴.
۲. پیام انقلاب، ش ۶۲، ۱۳۶۱/۶/۶.
۳. حشمت‌زاده، محمدباقر، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، چاپ سوم، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
۴. رایت، رابین، شیعیان مبارزان ره خدا، ترجمه علی اندیشه، نشر قومس، ۱۳۷۲.
۵. ریکلفس، ام.سی، تاریخ جدید اندونزی، ترجمه عبدالعظیم هاشمی‌نیک، تهران، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰.
۶. سند شماره ۲۹۷۰، سفارت ایران در کوالالمپور، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۷۲.
۷. کنت‌ول‌اسمیت، ویلبرد، اسلام در جهان امروز، ترجمه حسینعلی هروی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۵.
۸. گلی زواره، غلامرضا، جغرافیای جهان اسلام: آشنایی با کشورهای اسلامی و قلمرو اقلیت‌های مسلمان، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)، ۱۳۸۵.
۹. محجوب، محمد، و فرامرزی یوری، گیتاشناسی کشورها، تهران، مؤسسه گیتاشناسی، ۱۳۶۲.
۱۰. محمدی اصفهانی، محمدکاظم، در قلمرو زردهای سبز (یادداشت‌های سفر مالزی و سنگاپور)، تهران، صحف، ۱۳۷۰.
۱۱. مسائلی، محمود، مالزی، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۲.
۱۲. هوکر، ام.بی، اسلام در جنوب شرقی آسیا، ترجمه محمد مهدی حیدرپور، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱.

منابع لاتین و اینترنتی

- 13.R.S. Miline and Diance K. Mauzy, **Malaysia, tradition, Modernity and islam**, Boulder and Landon, westview press, 1986.
- 14.http://shia_online.ir.
- 15.<http://www.shafagna.com>.
- 16.<http://www.aahlulbaytporal.com>.
- 17.<http://www.jamaran.ir>.
- 18.<http://www.paynews.com>.